

Pathology of virtual space and filtering based on the jurisprudential rule of expediency

Mahdi Bahrehmand¹

Rouh-allah Jahanabadi²

Mahmoud Bideshki³

1- Assistant Professor, Department of Law and Theology, Jiroft Branch, Islamic Azad University, Jiroft, Iran

2- Ph.D student of Jiroft Islamic Azad University.

3- Ph.D student of Jiroft Islamic Azad University.

Abstract.

In Islam, it is emphasized to protect human societies from any intellectual and religious danger and deviant factors. Islam wants to create a society that has the least harm and deviation, and most importantly, it is the guarantor of the moral and behavioral health of people, both individually and socially, and the ground for the all-round growth and excellence of people. To be realized in the shadow of the implementation of Sharia rules and regulations. Today, due to the continuous expansion of social media and virtual space in countries and the lack of mismanagement, this issue can have very destructive and irreparable consequences, because according to global statistics, the increase in cyber space damages has had an upward trend. Accordingly, there are rules in the Holy Sharia to prevent and reduce many factors of such problems in Islamic societies, and one of these rules is the rule of expediency and the implementation of filtering.

Keywords: Expediency rule, jurisprudential rules, virtual space, filtering

¹ bahrehmand.mehdi@yahoo.com

² rohallah825@gmail.com

³ taybehsalarkarimi@gmail.com

آسیب شناسی فضای مجازی و فیلترینگ بر مبنای قاعده فقهی مصلحت

دکتر مهدی بهره‌مند^۱

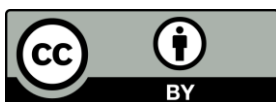
روح الله جهان آبادی^۲

محمود بیدشکی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

چکیده

در اسلام، بر حفظ جوامع انسانی از هر گونه خطر فکری و اعتقادی و عوامل انحرافی تاکید شده است. اسلام خواهان آن است که جامعه‌ای بوجود آورد که کمترین آسیب و انحراف را داشته باشد و مهم‌تر از همه ضامن سلامتی اخلاقی و رفتاری افراد چه به صورت فردی و چه اجتماعی باشد و زمینه‌ی رشد و تعالی همه جانبه‌ی افراد در سایه‌ی اجرای احکام و قواعد شرعی محقق گردد. امروزه با توجه به گسترش بی وقفه‌ی رسانه‌های اجتماعی و فضای مجازی در کشورها و عدم مدیریت نادرست این مسئله می‌تواند پیامدهای بسیار مخرب و جبران‌ناپذیری داشته باشد، چرا که بر اساس آمارهای جهانی، افزایش آسیب‌های فضای مجازی روندی صعودی داشته است. بر همین اساس در شرع مقدس برای جلوگیری و کاهش بسیاری از عوامل اینگونه معضلات در جوامع اسلامی قواعدی وجود دارد که یکی از این قوانین، قاعده‌ی مصلحت و اجرای فیلترینگ می‌باشد. واژگان کلیدی: قاعده مصلحت، قواعد فقهی، فضای مجازی، فیلترینگ.

^۱ - استادیار گروه حقوق و الهیات، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران

^۲ - دانشجوی مقطع دکتری فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی جیرفت، ایران.

^۳ - دانشجوی مقطع دکتری فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی جیرفت، ایران

مقدمه

شیوه‌های سیاست‌گذاری در خصوص اینترنت و رسانه‌های اجتماعی از زمان پیدایش آن تاکنون، برای سیاست‌گذاران فضای مجازی در کشورهای جهان، مسئله‌ای چالش برانگیز بوده است. (بصیریان جهرمی، ۱۳۹۳، ۴). اما با وجود همه محدودیت‌های سلبی و اعمال شده از سوی سیاست‌گذاران رسانه‌ای، کاربران ایرانی اینترنت در داخل ایران، در استفاده از امکاناتی مانند فضای مجازی و فعالیت در رسانه‌های اجتماعی، از فیلترینگ و قوانین اینترنتی تعیین شده تبعیت نمی‌کنند. این مسئله در کنار آمارهایی مبنی بر کسب رتبه چهارم وب نویسی جهان در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ (سایت تبیان، ۱۳۹۱) و جایگاه سوم جهان در شبکه‌های اجتماعی اورکات (کوثری، ۱۳۸۶) و برآوردهای موجود از عضویت بیش از چهار تا نه میلیون کاربر ایرانی در شبکه اجتماعی فیس بوک (جتتی، ۱۳۹۲) گویای این واقعیت است که کاربران ایرانی رسانه‌های اجتماعی، هرگز از خط مشی تعیین شده پیروی نکرده‌اند.

از سویی دیگر با توجه به این حجمی استفاده کاربران ایرانی از فضای مجازی و وجود آسیب‌های جبران‌ناپذیر ناشی از آن با توجه به اینکه بخش وسیعی از کاربران جوانان و نوجوانان هستند چه در زمینه فردی و چه اجتماعی و چه در بعد سیاسی و امنیتی و ... باید به دنبال اصول و قواعدی کاملاً برخاسته از شریعت و قانون اسلامی بود تا بتوان با حل این مشکلات به آن رنگ و بو و صبغه الهی و قانونی داد. بر همین اساس فیلترینگ به عنوان اصلی‌ترین راه اعمال محدودیت دسترسی کاربران به سایت‌ها و عناوین ضد اخلاقی و مخالف با موازین اسلامی به شمار می‌آید که مقتضای قاعده‌ی فقهی مصلحت می‌باشد که با روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بر روش کتابخانه‌ای به شرح و تبیین آن می‌پردازیم.

مفهوم فضای مجازی

در رابطه با تبیین فضای مجازی، تعاریف مختلفی ارائه شده است که به نظر می‌رسد تعریف جامع و کامل از فضای مجازی و سایبری این تعریف باشد: « فضای مجازی، محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به شیوه‌ای سریع و واقعی، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود، در آن زنده و مستقیم روی می‌دهد (عباسی و مرادی، ۱۳۹۴، ش ۸۱، ص ۴۴).

قید واقعی، مانع از آن است که تصور شود مجازی بودن این فضا به معنای غیرواقعی بودن آن است. چراکه در این فضا نیز همان ویژگی‌های تعاملات انسانی در دنیای خارج همچون مسئولیت وجود دارد ضمن اینکه فضای سایبر در واقع یک محیطی است که ارتباطات در آن انجام می‌شود نه صرف مجموعه‌ای از ارتباطات. از سوی دیگر، اگر چه ممکن است این ارتباطات در همه شرایط آنلاین نباشند، ولی زنده و واقعی و مستقیم هستند. از این رو تاثیر و اثر بالایی در این روابط رخ می‌دهد (همان).

واژه «سایبر» به فناوری رایانه و الکترونیک محور اشاره دارد. فضای سایبر نیز یک قلمرو عملیاتی تنظیم شده به وسیله استفاده از علم الکترونیک است تا اطلاعات را از طریق سیستم‌های به هم پیوسته و زیر ساخت‌های مرتبط با آن مورد بهره‌برداری قرار دهد (همان).

فضای مجازی را می‌توان برای توصیف تمام انواع اطلاعاتی موجود شده از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به کار برد. در حقیقت، فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه‌های رایانه‌ای هم پیوند تامین می‌شود که با اندکی مسامحه می‌توان آن را مترادف با شبکه جهانی اینترنت دانست (ایزدی فر و حسین نژاد، ۱۳۹۵، ص ۳۳).

مفهوم فیلترینگ

فضای سایبری دارای تاثیرات گوناگون بر جوامع انسانی در فضای حقیقی است که در قالب مزایا و معایبی در جامعه جلوه‌گر خواهد بود. این فضا متشکل از فرصت‌ها، مزایا و در مقابل آن، آسیب‌ها و تهدیدات متعددی می‌باشد که پیش روی کاربران، گروه‌ها، جامعه، حکومت و دولت‌ها است. بر این اساس، فضای مجازی یک تیغه دو لبه است و فرصت‌های زیادی را به همراه دارد،

ولی اگر مدیریت نشود ممکن است آسیب‌ها و تهدیدهایش بر فرصت‌هایی که می‌سازد، غلبه کند. لذا اگر ملاحظات کافی از لحاظ ایمنی و امنیت ارائه شود، قطعاً می‌توان بهره‌ور و فرصت آفرین باشد. اعمال فیلترینگ می‌تواند به عنوان یکی از راههای مهم در تحقق این امنیت شمرده شود. فیلترینگ عدم دسترسی، به محتوای مجرمانه بر اساس قانون جرایم رایانه‌ای است. فیلتر یا پروکسی (proxy) معمولاً به عنوان بخشی از «دیوار آتش» سرویس دهندگان اینترنت مورد استفاده قرار می‌گیرد و نحوه کار آن به این صورت است که وقتی کاربر می‌خواهد در یک شبکه محلی به یک سرویس دهنده اینترنت دسترسی داشته باشد، یک درخواست از کامپیوتر به سرویس دهنده پروکسی می‌فرستد. سپس سرویس دهنده پروکسی اطلاعات را از سرویس دهنده اینترنت به کامپیوتر درون شبکه داخلی می‌فرستد و به صورت دقیق‌تر پروکسی بسته‌های اطلاعات، یعنی اطلاعات در حال عبور از شبکه را مورد کنترل و بررسی قرار می‌دهد (اطلاعات در حال عبور شامل IP فرستنده و دریافت کننده همچنین پروتکل مورد استفاده برای ارسال بسته‌های اطلاعاتی و مواردی از این قبیل است) و می‌تواند انتقال بسته‌های مشخص از اینترنت به شبکه داخلی و بر عکس را مسدود کند. فیلترینگ در اینترنت در ایران بر اساس قوانین مصوب در مجلس شورای اسلامی اعمال می‌گردد و طیف گسترده‌ای از وبگاه‌های اینترنتی، از پروتوگرافی تا سیاسی را در بر می‌گیرد.

مصادیق محتوای مجرمانه که به عنوان موضوع ماده ۲۱ قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ شمرده می‌شود و نسبت به آنها فیلترینگ اعمال می‌شود، فهرست بلندبالا و گسترده‌ای را شامل می‌شود که هر کدام در قوانین مختلف به صورت پراکنده ذکر شده است که از جمله آنها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱- محتوای علیه عفت و اخلاق عمومی، جرایمی نظیر اشاعه‌ی فحشا و منکر، استفاده‌ی ابزاری از زنان، راه اندازی سایت‌های همسریابی بدون مجوز، تسهیل، تحریک، تشویق، ترغیب، تهدید یا تطمیع افراد به دستیابی به محتویات مستهجن و مبتذل و مواردی نظیر اینها.

۲- محتوا علیه مقدسات اسلامی: مانند اهانت به دین مبین الام و مقدسات آن

۳- محتوا علیه امنیت و آسایش عمومی، مانند تشکیل جمعیت، دسته، گروه در فضای مجازی

(سایبر) با هدف بر هم زدن امنیت کشور، تهدید به بمب گذاری و تحریک یا اغوای مردم به جنگ یا کشتار یکدیگر، انتشار اسرار محرمانه نیروهای مسلح و نظایر اینها.

۴- محتوای علیه مقامات و نهادهای دولتی و عمومی، مانند افترا و نشر اکاذیب نسبت به مقامات و نهادها و غیره.

۵- محتوایی که برای ارتکاب جرایم رایانه‌ای به کار می‌رود، همچون انتشار یا توزیع و در دسترس قرار دادن یا معامله داده‌ها یا نرم افزارهایی که صرفاً برای ارتکاب جرایم رایانه‌ای به کار می‌رود و جعل پایگاههای اینترنتی بانکها، سازمانها و نهادهای دولتی و عمومی.

۶- محتوایی که تحریک، ترغیب یا دعوت به ارتکاب جرم می‌کند؛ مانند تبلیغ و ترویج مصرف مواد مخدر، مواد روان گردان و سیگار.

۷- محتوای مجرمانه مربوط به امور سمعی و بصری و مالکیت معنوی؛ نظیر تجاری آثار سمعی و بصری بدون مجوز وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و تشویق و ترغیب به نقض حقوق مالکیت معنوی.

۸- محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی و مجلس خبرگان رهبری، مانند درج محتوای تبلیغاتی نامزدهای انتخاباتی خارج از زمان مقرر برای فعالیت انتخاباتی و مواردی مانند آن (سایت رسمی، کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه: <http://internet.ir>).

بررسی قاعده مصلحت

مصلحت بر وزن مفعله از ماده صلح گرفته شده و به معنای «منفعت» است و ضد آن فساد است. ابن منظور درباره‌ی این لغت می‌نویسد: «الاصلاح نقیض الافساد و المصلحه، الصلاح» (ابن منظور، لسان العرب، ص ۴۲۲، بی تا). در مجمع البحرین چنین آمده است: «و فی الامر مصلحه ای خیر» در این کار مصلحت است یعنی خیر و منفعت است (فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۲۵).

فقهای شیعه و سنی در کتب فقهی و اصولی خویش در مقام تشریح معنای مصلحت همین معنا را با توسعه بخشیدن به معنای منفعت که منفعت دنیوی و اخروی را شامل گردد، به کار برده‌اند. صاحب جواهر می‌نویسد: «یفهم من الاخبار و کلام الاصحاح بل ظاهر الکتاب من ان جمیع للمعاملات و غیرها انما شرعت لمصالح النسا و فوائدهم الدنیویه و الاخرویه مما تسمی مصلحه و فائده عرفا» از روایات و سخنان فقیهان استفاده می‌شود که همه معاملات و غیر آنها برای مصالح و منفعت‌های دنیوی و اخروی مردم، یعنی آنچه در نظر عرف مصلحت و منفعت نامیده می‌شود، تشریح شده‌اند. (جواهر الکلام، ج ۲۲، ص ۳۴۴).

از دیدگاه فقهای شیعه، احکام اسلام بر اساس مصالح و مفسد وضع شده است؛ بدین معنا که با قطع نظر از احکام شرع، در افعال مکلمان مصالح و مفسادی وجود دارد و اگر خداوند فعلی را واجب کرده است، به سبب همان منفعتی است که در آن وجود دارد و چنانچه از کاری نهی کرده است باز به جهت فساد و شرعی است که در آن کار نهفته است.

الف) آیات دال بر قاعده‌ی مصلحت

آیات بسیاری بر اصل تبعیت احکام از مصالح و مفسد دلالت می‌کنند، از جمله آیه «یا ایها الناس قد جائتکم موعظه من ربکم و شفا لما فی الصدور و هدی و رحمه للمؤمنین قل بفضل الله و برحمته فلذالک فلیفرحوا هو خیر مما یجمعون- ای مردم برای شما پند و شفایی برای آنچه در دلهایتان وجود دارد و هدایت و رحمتی برای مؤمنان از جانب پروردگارتان آمده است بگو فقط به فضل و رحمت خدا خوشحال شوند، آن بهتر است از آنچه از متاع دنیا جمع می‌نمایند». (یونس/۵۸).

این آیه مبارکه از چند جهت بر این امر دلالت می‌کند:

- ۱- موعظه بزرگترین وسیله است که مردم از آن راه، به مصالح و مفسد زندگی خویش پی می‌برند و راهنمایی می‌شوند که به کارهای نیک توجه کنند و از کارهای خلاف دوری جویند.
- ۲- در آیه تصریح شده است که قرآن و عمل نمودن به دستورهایش موجب شفای بیماری‌های درونی است و معلوم است که وارستگی از امراض درونی، موهبت و مصلحت عظیمی است که به وسیله قرآن نصیب افراد می‌شود.

۳- قرآن به هدایت و رحمت توصیف شده است و آن عین مصلحت است، چه مصلحتی می‌تواند بالاتر از هدایت باشد؟

۴- در آخر آیه آمده است: «به فضل و رحمت خدا که موجب هدایت شده است باید خوشحال بشوند»، بدون شک خوشحالی به جهت مصلحت و نفعی است که در هنگام حصول موفقیت به انسان تبریک گویند.

ب) روایات مرتبط با قاعده مصلحت

روایات بسیاری در این زمینه وجود دارد، از جمله در روایاتی از امام رضا (ع) چنین آمده است: «ان بعض اهل القبلة یزعم ان الله تبارک و تعالی لم یحلّ شیئاً و لم یحرّمه لعلّه اکثر من التبعّد لعباده بذالک، قد ضلّش من قال ذالک ضلالاً بعيداً و خسر خسراً مبیناً لانه لوکان کذلک لکان جائزاً ان یتعبد هم بتحلیل ما حرّم و تحریم ما احلّ حتی یتعبد هم بترک الصلاه و الصیام و اعمال التبرکّها، والنکار له و لرسله و کتبه و الجحود بالزنا و السرقة و تحریم ذوات المحارم و ما اشبه ذالک من المور التي فيها فساد التدبیر و فناء الخلق، اذا لعلّه فی التحلیل و التحريم التبعّد لا غیره، فکان کمان ابطال الله عزّو جلّ به قول من قال ذالک انا وجدنا کلّما احلّ الله تبارک و تعالی ففیه صلاح العباد و بقائهم و لهم الیه الحاجه التي لایستغنون عنها و وجدنا المحرم بین الاشیاء للاحاجه للعباد الیه و وجدناه مفسداً داعياً الی الفناء و الهلاک» (بحار الانوار، ج ۶، ص ۹۳).

بعضی از مسلمانان گمان می‌کنند که خداوند تبارک و تعالی چیزی را که حلال و یا حرام کرده است، فقط به این دلیل بوده که مردم را به تعبد وادار کند. کسی که چنین بگوید، گمراه گشته گمراهی بسیار دور و زیان کرده است زبانی آشکار.

اگر چنین بوده باشد نیز جایز بود که خداوند بندگان را در تحلیل محرمات و تحریم محلات به تعبد وادارد؛ به این صورت که به آنها دستور دهد نماز و روزه و کارهای خیر را ترک کنند و خدا و پیامبران و انزال کتب را منکر گردند و نیز زنا، سرقت و حرمت محارم و شبیه اینها از کارهایی که در آنها فساد و فناء مردم را به دنبال دارد، منکر شوند؛ چرا که علت تحلیل و تحریم، صرف تعبد است و آن در این صورت نیز حاصل می‌شود. پس همان طور که خداوند عزوجل چنین گمانی را باطل کرده، این گفتار نیز آن را باطل می‌کند که می‌گوید ما معتقدیم هر چه را که

خداوند حلال کرده است، مصلحت و بقای مردم به آن بستگی دارد و مردم به آنها نیازمندند و هرچه را که حرام معرفی کرده، مردم به آنها نیاز ندارند و فساد و هلاکت آنان در آن است. در دین اسلام حکمی که تعبد محض باشد یعنی بدون در نظر گرفتن مصلحت یا مفسده‌ای دستوری وضع شده باشد، وجود ندارد. ناگفته نماند منظور از اینکه می‌گویند برخی از احکام شرع تعبدی هستند، نه به این معنا است که بر اساس مصالح و مفاسد جعل نشده‌اند، بلکه به این معنا است که اگر وجه حکمت و مصلحت احکام بر ما پوشیده باشد، مانع از این نیست که از آنها پیروی نکنیم، زیرا فهم تمامی مصالح و مفاسد احکام شرع از گسترده ادراکات بشر خارج است و اگر غیر از این بود، نزل شریعت‌های آسمانی معنایی نداشت.

تبیین رابطه‌ی فقهی قاعده مصلحت و فضای مجازی

از قواعد مهم فقهی که آیات قرآن و روایات مستفیض بر آن تاکید داشته و فقها نیز در موارد کثیری مبنای استنباط احکام قرار داده‌اند، قاعده مصلحت می‌باشد (شعرانی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۶۱). صلاح، ضد فساد است، مصلحت در چیزی، یعنی وجود خیر در آن (قیومی، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۵).

از دیدگاه صاحب نظران، وضع احکام بر اساس مصالح و مفاسد می‌باشد؛ چنانچه «میرزای نائینی» در این مورد می‌نویسد: «راهی برای انکار تبعیت احکام از مصالح و مفاسد در متعلقات نیست، زیرا در افعال با قطع نظر از امر و نهی شارع، مصالح و مفاسدی نهفته است و همین مصالح و مفاسد، علل و مناطات احکام هستند (نائینی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۵۹).

مصلحت از جمله مقدمات مهم و حیاتی است که دین نمی‌تواند در قبال آن سکوت کند به عبارت دیگر، اهمیت مصلحت آن را در زمره مقولاتی قرار داده که دین حتما در خصوص آن نظر و راهکار خاص دارد. از آنجا که این مصالح با امر حکومت مرتبط هستند، اصل فقاقت که برای حل مساله حکومت ارائه شده حوزه مصالح را نیز پوشش می‌دهد (افتخاری، ۱۳۹۲، ش ۱، ص ۹۰) عنصر مصلحت به تنهایی و بدون هیچگونه قیدی می‌تواند در تمامی احکام الزامی و غیر الزامی و در همه مسائل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... پایه احکام حکومتی قرار گیرد و

مصلحت سنجی‌هایی که از سوی حاکم در خارج از چارچوب احکام اولیه فرعی صورت می‌گیرد، لزوماً به استناد عناوین ثانویه نیست. (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱۷، ص ۲۰۲).

با توجه به مفاد قاعده مصلحت، بدون شک منشا قاعده مصلحت در بحث حاضر مصالح سیاسی-اجتماعی است. با توجه به اینکه ایجاد سایت‌های مخالف با قانون و هنجارهای اسلامی ترویج فساد، خصوصاً فسادهای اخلاقی، اعتقادی، سیاسی و مالی در میان افراد جامعه را در پی دارد، می‌توان با در نظر گرفتن مقتضای قاعده مصلحت، وجوب اعمال فیلترینگ را استنتاج نمود.

نتیجه گیری

اعمال فیلترینگ نسبت به فضای مجازی در خصوص سایت‌های انحرافی که بر خلاف خط و مشی‌های موازین اسلامی فعالیت می‌کنند بر خلاف مصالح جامعه‌ی اسلامی و مفاد قاعده‌ی مصلحت می‌باشد، لذا برای دفع مفسده و جلب مصالح که جزو مهمترین اهداف جوامع اسلامی در آیات و روایات مذکور، به شمار می‌آید، اجرای فیلترینگ نسبت به اینگونه سایت‌های انحرافی واجب است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمدبن مکرم، ج ۴، بیروت، دارالفکر، بی تا
- ایزدی فر، علی اکبر، حسین نژاد سید مجتبی، فقه الکترونیک در الگوی اسلامی ایرانی، پیشرفت، تهران، موسسه الگوی اسلامی ایران پیشرفت، ۱۳۹۵
- بصیریان جهرمی، حسین، سیاست و مصرف رسانه‌های اجتماعی مجازی در ایران، رساله دکتری، علوم ارتباطات، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۳
- جنتی، علی، چهارمیلیون ایرانی عضو فیس بوک هستند، محدودیت استفاده از فیس بوک باید برداشته شود»، مصاحبه وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی با تلویزیون الجزیره

انگلیس، روزنامه شرق، ش ۱۹۲۸، ص ۲، مورخ ۹۲/۱۰/۲۴، بازیابی فایل مصاحبه دیداری - شنیداری

- سایت رسمی کار گروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه: <http://internet.ir>
- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين، ج ۲، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ ش
- علامه مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۶، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۱۵ق
- فیومی، احمد بن محمد بن علی المصباح المنیر، ج ۱، قم، منشورات دارالرضی، بی تا
- نائینی، محمدحسین، اجودالتقریرات، ج ۲، قم، مطبعه العرفان، ۱۳۵۲
- نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام، ج ۲۲، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ق